

HAL
open science

Old Fiddle, Good Tune

Marjorie Burghart

► **To cite this version:**

Marjorie Burghart. Old Fiddle, Good Tune. *Daphnis - Zeitschrift für Mittlere Deutsche Literatur und Kultur der Frühen Neuzeit*, 2022, 50 (1), pp.5-35. 10.1163/18796583-12340036 . halshs-03506180

HAL Id: halshs-03506180

<https://shs.hal.science/halshs-03506180v1>

Submitted on 27 Aug 2022

HAL is a multi-disciplinary open access archive for the deposit and dissemination of scientific research documents, whether they are published or not. The documents may come from teaching and research institutions in France or abroad, or from public or private research centers.

L'archive ouverte pluridisciplinaire **HAL**, est destinée au dépôt et à la diffusion de documents scientifiques de niveau recherche, publiés ou non, émanant des établissements d'enseignement et de recherche français ou étrangers, des laboratoires publics ou privés.

Note from the author – This is the accepted text of my article:

Marjorie Burghart. “Old Fiddle, Good Tune: Transmissions and Transformations of a Sermon through Time and Memory”, dans *Daphnis - Zeitschrift für Mittlere Deutsche Literatur und Kultur der Frühen Neuzeit*, 2022, 50 (1), pp.5-35. {10.1163/18796583-12340036}.

In red and between square brackets, as a metadata, readers will find the page beginnings from the journal.

[p. 5]

Old Fiddle, Good Tune: Transmissions and Transformations of a Sermon through Time and Memory

Abstract (English): In this essay we present and edit a set of texts, two model sermons *In capite ieiunii* and two Parisian *reportationes* by the same preacher, Gilbert of Tournai (OFM, d. 1284), at different moments of his career. The study of those texts offers a rare insight into the mental toolbox of a preacher, showing how Gilbert was able to craft different sermons, over a number of years, by recycling, repurposing and enriching a favourite set of preaching material. This also raises the issue of transmission and transformations of the preaching material, through the prism of live performances, memory, and written records.

Abstract (German): Der vorliegende Beitrag bietet die kommentierte Edition mehrerer Werke – zweier Musterpredigten *In capite ieiunii* und zweier Pariser *reportationes* – des Gilbert von Tournai (OFM, gest. 1284), die zu unterschiedlichen Zeitpunkten seiner Karriere entstanden sind. Sie erlauben einen faszinierenden Einblick in die Arbeitsweise eines mittelalterlichen Predigers: Über große Zeitabstände hinweg schuf Gilbert neue Predigten, indem er dasselbe Material wiederverwendete, umfunktionierte und erweiterte. Damit stellt sich auch die Frage nach der Transmission und Transformation dieses Materials durch die mündliche Widergabe, die Erinnerung und später schriftliche Aufzeichnungen.

Keywords, 2 to 6 in lowercase:

preaching, sermons, reportationes, memory, textual transmission

Affiliation details and email address:

Marjorie Burghart, ORCID: 0000-0001-7754-4389

UMR 5648 CIHAM, CNRS, Lyon, Frankreich

marjorie.burghart@cnrs.fr

Preaching in the 13th century was a delicate art. Although it consisted ultimately in a live performance, the inspiration was drawn from written sources, especially the many collections of model sermons and various thematic preaching aids proposed by seasoned preachers. In their turn, those live performances could also find their way into manuscripts: students would attend the sermons of experienced preachers and take written notes that they carefully compiled – a form of transmission called *reportatio*.¹ On the often long and winding path

¹ On the complex relationship between the actual performance of preaching and its manuscript traces, see

between the pulpit and the page, preachers had to rely on [p. 6] their inner library, their memory. Among the sermons of Gilbert of Tournai, OFM (d. 1284),² a Parisian master, we find a rather unique set of texts, which can help us understand better the complex relationships between live preaching and model sermons.

A prolific author, Gilbert of Tournai has left us many and diverse works, among which the *Sermones dominicales et festiui*,³ a collection of 187 model sermons surviving today in dozens of manuscripts.⁴ In the prologue to this collection, Gilbert explained that, pressed by several people to compile in a single volume the sermons he had preached to the Parisian clergy, he finally yielded to the express request of pope Alexander IV, who wrote him twice personally in 1255, asking for a manuscript copy. To comply, the Franciscan explains he “gathered, without modifying them, some of the sermons or collations, especially de *sanctis*, as [he] had prepared or preached them, and added some new ones”,⁵ especially the thirty sermons from the octave of Pentecost to Advent.⁶ A *reportatio* from Gilbert’s preaching in the mid-1250s is known, and the proximity to the models suggests that the collection must indeed faithfully mirror the text of his live performances of the time.⁷ Gilbert also confesses that, dissatisfied with his hasty work, he polished it after the pope’s death (in 1261).⁸ The model sermons of the *Sermones dominicales et festiui* collection were therefore [p. 7] already an echo of Gilbert’s live preaching in Paris, probably in the early 1250s, and they circulated in their final form only after 1261. This is so far a rather standard process.

But during Lent of 1283, an ageing Gilbert was again preaching in Paris, and we are fortunate enough that a dedicated audience member wrote down two *reportationes* of his sermons. A close examination of those *reportationes* shows, amazingly, that Gilbert was using the same matrix of material as in the sermons for similar occasions in the *Sermones dominicales et festiui*, which were themselves the written version of an even earlier live preaching experience. Those texts give us a unique example of reuse and adaptation of preaching material by a preacher, over three decades.

Until now, only one *reportatio* of a sermon by Gilbert was known. It survives in a single manuscript, ms. Paris, BnF, lat. 14947, formerly kept at the Saint-Victor abbey. In this manuscript, an anonymous student compiled the notes he had taken whilst attending sermons in Paris in 1281-1283.⁹ For some of those texts, dated by their liturgical occasion, the *reportationes* mention the preacher’s name, among which we find some prominent figures

Bériou, 1998.

² For the latest biographical information on Gilbert of Tournai, see Burghart, forthcoming.

³ For a description of the contents of the collection, see Schneyer, 1969-1990: 2:283-299, n. 1-187.

⁴ Schneyer, 1969-1990 lists 117 manuscripts (2:297-298), but this list needs to be amended, see Burghart, forthcoming, in *Annexe 2*, section 2.a.

⁵ Quoting the prologue from ms. Troyes, Bibliothèque Municipale, 823, f. 182ra : « Cum igitur tempus paulo uacantius reperissem sermones quosdam de sanctis maxime siue collationes sicut ea contuleram uel predicaueram recolligens non mutam quosdam superaddendo de nouo conficiens, summo pontifici destinaui. »

⁶ Quoting his answer to pope Alexander IV, included in the prologue, *ibidem*, f. 182vb: « Vestre igitur reuerentie uenerande mitto sermones aliquos de festorum sollempnitatibus quos gratia duce compegi pro modulo paruitatis. Mitto similiter triginta sermones alios ab octabis pentecosten usque ad aduentum Domini, secundum cursum temporis et usum ecclesie gallicane, per euangelica [*sic*] sibi succedentia procedentes. »

⁷ *Reportationes* from in ms. Wilhering, Stiftsbibliothek, 39, f. 99v-101v, correspond to the texts of sermons referenced in Schneyer, 1969-1990: 2:296, n. 179 and 180. Those sermons have been edited under the name of Bonaventure in Bonaventure, 1882-1902: 9:281-289, but the editors committed the major mistake of reconstructing a text by mixing the model sermons and the *reportationes*. Holford-Strevens, 2004: 259-265 usefully compares some extracts from the edition, model sermons and *reportatio*.

⁸ *Ibidem*, f. 182ra: « Verum quia uenerabilis pater pie memorie transiit ex hoc mundo necdum opusculo consummato, presumptuosum uel iniuriosum non credidi si materiam inchoatam stilus ipse repeteret, repetitam perficeret, et simpliciorum usibus talem qualem humoris stillulam plumbi fistula ministraret. »

⁹ See description of the manuscript in Bériou, 1998: 2:665-666.

(John of Wales, Richard de Mediavilla, Arnoul le Bescochier, Jean de Saint-Benoît, Henri de Gand...)¹⁰ Others are completely anonymous, or bear only an indication about the order or function of the preacher.

On ff. 93va-95rb is the *reportatio* of a sermon given on Ash Wednesday (March 3rd) 1283,¹¹ and the rubric specifies that the preacher was “an old Franciscan friar once regent in theology named Brother Gilbert, who made a Summa”.¹² This was enough to identify Gilbert of Tournai.¹³

After reading this last trace of Gilbert’s activity, I decided to compare the *reportatio* with the two model sermons he had written for the same liturgical occasion in the *Sermones dominicales et festiui* collection. When the comparison revealed significant similarities, I was encouraged to check the text of the *reportatio* immediately following this one in the manuscript, on ff. 95rb-97ra.¹⁴ This sermon, preached a couple of days after the previous one, on the first [p. 8] Saturday of Lent (March 6th 1283), was so far considered anonymous, because its rubric mentions only “a Franciscan friar regent in theology”.¹⁵ Here again, the comparison with the models from the *Sermones dominicales et festiui* brought to light an obvious relationship between this other *reportatio* and Gilbert’s own model sermons. The summary biographical description in the rubric, combined with the evidence of a common source with the previous text already ascribed to Gilbert, allow us to conclude that this is the *reportatio* of a new sermon by Gilbert.

But the most interesting thing about those 1283 *reportationes*, beyond the discovery of a new sermon by Gilbert, is to let us see how this experienced preacher used in his live preaching the material he had written in his model sermons many years before – a material which he had by then probably refined, honed and deeply committed to memory.

In the first *reportatio*, from Ash Wednesday 1283, part of the material is shared with the first model sermon *In capite ieiunii* from the *Sermones dominicales et festiui*.¹⁶ The two sermons do not share the same *thema*, nor the same introduction (the *reportatio* opens with a long nautical metaphor which is absent in the models), but they are developed in a rather similar way, most notably using the image of the three fiefdoms or three bailiwicks held from God by the Christian. Those fiefdoms/bailiwicks are listed in a slightly different order: body, temporal goods and soul in the model sermon; body, soul and temporal goods in the *reportatio*. The services owed in return, the enumeration of which provides in both cases the main divisions of the sermon, vary slightly: fasting and almsgiving are common to both, but in the model sermon cleanliness is owed in return for the fiefdom of the soul, instead of prayer.

To expand the first part about fasting, Gilbert did not use in the *reportatio* the *distinctio* that structured his model sermon (*ieiunium est debiti liberatiuum, sui preparatiuum, terre sue lucratiuum*), but concentrated on the four conditions to efficacious fasting (one must fast without vanity; abstaining from sin; without voracity; and without excessive privations). He does however use some images and references shared with the model: the horse who, overfed

¹⁰ See the list of the sermons in Bériou, 1998: 2:735-741 (annexe 13). See also Schneyer, 1969-1990: 6:36-46.

¹¹ Schneyer, 1969-1990: 6:36-46, n° 57.

¹² « In die cinerum a quodam fratre minore ueteri regente in theologia dicto fratre Guiberto, qui fecit Summam », in the margin of f. 93v.

¹³ If Albert Lecoy de la Marche had not identified this “Brother Gilbert” from 1283 with Gilbert of Tournai, it is probably because he thought, wrongly, that he had died in 1270. See Lecoy de la Marche, 1886: 508-509.

¹⁴ Schneyer, 1969-1990: 6:36-46, n° 58.

¹⁵ « In sabbato primo Quadragesime a quodam fratre minore regente in theologia », in the lower margin of f. 95r.

¹⁶ Schneyer, 1969-1990: 2:296, n. 173.

with oats, throws off his rider; the story of Elijah who fasted for four days to reach Mount Horeb (cf. III Rg. 19, 8). The structure of the second part clearly differs between the two texts: in the model sermon, Gilbert had chosen to elaborate on unction and works of mercy more than just almsgiving. He explained that unction would reach the heart thanks to divine grace, run through the [p. 9] flesh by penance, and through the hands where it benefits the poor thanks to almsgiving – he then scolded the rich who do not follow the example of Mary Magdalene in giving to the poor. In the *reportatio*, this part is simply dedicated to a fourfold description of the conditions of proper almsgiving. The third parts of the texts differ: while in the model sermon it is dedicated to spiritual cleanliness, in the *reportatio* it is an exposition of the four conditions of prayer. Throughout the *reportatio*, the biblical citations do not seem to be the same as in the model sermon. Only one is shared by the two texts, the citation used as the *thema* of the *reportatio*, which was used at the end of the first part in the model sermon. The similarities are therefore as significant as they are discrete: the image of the three fiefdoms provides in both texts the main structure of the sermon, but within this structure the material is more or less different.

The second *reportatio*, from the first Saturday of Lent, has more striking similarities with the second model sermon *In capite ieiunii*.¹⁷ This time the *thema* is the same for both sermons, and eight of the biblical citations of the *reportatio* are shared with the model, i.e. almost a quarter of the total. As for the structure, the model sermon has a solid structure in four main parts, exposing that Lent is an appropriate time to take medicine (that is, fasting); to prune the useless vine shoots and sow the good seeds (that is, almsgiving and works of mercy); to renovate buildings (that is, strengthening our defences); to cross the seas (that is, reaching the day of Salvation). This last part concludes with a description of the day of Salvation and its course, in the morning, then at terce, at sext, and in the evening. The structure of the *reportatio* may seem different at first, but upon closer examination, it becomes clear that three of the four main subdivisions of the model have become subdivisions of the second part of the *reportatio*, leaving out the part on the renovation of buildings. The image of the day of Salvation described in its different hours has also been used in the *reportatio*, in a different way: this time it runs across the whole second part, where Gilbert matches each subpart with a different time of the *dies Salutis*, considering only the morning, noon and the evening. In the margin of the *reportatio*, the scribe has added a fourth subpart, apparently as an afterthought: this subpart is not coherent with the rather systematic structure of the second part. Besides those structural elements, some authorities and narrative elements are also shared between model and *reportatio*. I have already mentioned the biblical citations earlier, to which we can add a proverb in vernacular language, the *interpretatio* of a biblical name, and some comparisons: [p. 10]

Model sermon <i>In capite ieiunii</i>, 2	<i>Reportatio</i> from March 6th 1283
Solet dici communiter ‘toutes besorgnes ont lor saison’, Eccle. III: <i>Omnia tempus habent</i> . <Eccle. 3, 1>	Eccles. III ^o : <i>Omnia tempus habent</i> , <Eccle. 3, 1> ‘toutes choses ont lor saison’, ideo sapientes attribuunt cuilibet rei ‘lor saison’, ita nos etc. (f. 95v, margin)
Formidant enim homines facere penitentiam sicut infirmi sumere medicinam, sed	Peccatores enim sunt sicut infirmi, et habent tempus oportunum cum hanc medicinam

¹⁷ Schneyer, 1969-1990: 2:296, n. 174.

sapientes propter amaritudinem non dimittunt sed medicinam ad sanitatem futuram prudenter dirigunt...	accipere formidant... (f. 96rb) Unde uir sapiens propter amaritudinem non expectat sumere medicinam si sit utilis ad sanandum infirmitatem qua laborat (f. 96va)
De terra fit medicina cum de carne que perpetravit peccata fit penitentia, sicut (...) de serpente fit tiriaca et uenenum...	Deus de terra, id est corde terreno, creat hanc medicinam que est penitentia. Unde sicut tiryarcha fit de ueneno serpentis et curat de ueneno uel remouet uenenum... (f. 96vb)
Masphath: contemplatio peccati. Ex contemplatione enim peccati sui haurit aqua cordis...	... <i>in Masfath</i> , id est contemplatione, considerando peccata que fecerunt, (...) ex qua consideratione peccatorum debet peccator in corde suo gemendo et dolendo <u>haurire aquam</u> ... (f. 96vb)

a) Tiriacha: variant form of *theriaca*, an antidote to poison, a panacea.

b) Thiel, 1973: 333.

The *reportationes* also raise the issue of the level of intervention by the anonymous scribe who wrote them down. We do not know anything about him, except that he was very dedicated, and worked together with another person: it appears they sometimes attended the same sermons, and compared their notes and memories, before each of them wrote down their version of the sermons in a different manuscript. In some cases, we have both versions of those *reportationes*, but not for the ones which interest us here.¹⁸ The texts in those [p. 11] collections of *reportationes* are not verbatim transcriptions of the original sermons: the students would take notes on scraps of parchment, and then expand them into fully redacted sermons. For this redaction, the students relied on their memory to expand upon the notes, but also sometimes modified voluntarily the original sermon.¹⁹ Did this phenomenon occur here? It is of course impossible to know for sure, but in the second *reportatio* one cannot help noticing that the very last subpart of the development feels somewhat like a later addition: written in a margin, it lacks coherence with the general construction of the sermon. The proximity sometimes is such that one wonders if the student had maybe identified and consulted the collection of Gilbert's models: in the same margin, we find a quotation from Eccle. 3, 1 paired with the French proverb 'toutes choses ont lor saison', which corresponds to the first sentence after the *thema* in the second model sermon *In capite ieiunii*.

Comparing the model sermons written by Gilbert at the peak of his career and the *reportationes* of sermons he gave in his twilight years gives us an exceptional insight into the way a preacher could reuse preaching material, his mental toolbox. We see Gilbert readily reusing the same images, some authorities, and first and foremost structuring elements, probably through a *ruminatio* of the material. He also knows how to freely adapt and amend

¹⁸ For a table aligning and comparing sermons in those two manuscripts, see Bériou, 1998: 2:735-741 (annexe 13).

¹⁹ For the description of a rare example of original notes and redacted *reportatio* kept together, see Bériou, 1998: 1:227-230. See especially notes 51 and 52 on p. 230 for examples of modifications by the students noting the *reportationes*.

those elements to fit a different sermon. He associates his tried and tested material with new *distinctiones*: in the second *reportatio* for instance, to support his argument, he introduces a *distinctio* that was not in his model, about what stops sinners from confessing (*timor satisfactionis, pudor confessionis, amor delectationis, spes uite longioris*). Besides, this *distinctio* itself might very well have been borrowed from a sermon by Robert de Sorbon,²⁰ one more proof of Gilbert's taste for reuse, and of his capacity to both recycle and refresh his preaching.

Ratio editionis

For the model sermons, since the tradition of the *Sermones dominicales et festiui* has not been fully explored yet, the choice of manuscripts was informed mostly by my previous edition of a sermon from this collection, which had given me the opportunity to collate 27 witnesses. I favoured two late-13th century [p. 11] manuscripts: ms. Troyes, Bibliothèque Municipale, 775 (formerly belonging to the library of the Cîteaux abbey) as the base manuscript for its general quality, and ms. Assisi, Sacro Convento, 508, another manuscript representative of the standard text. Both seem to be reasonably error-free witnesses of the standard version of the text, according to my partial results.²¹

For the *reportationes*, since they are known by a single manuscript, I follow its general presentation as closely as possible. Most notably, I underline in the text the passages which were underlined in the manuscript.

Acknowledgements

I would like to thank James Connolly for proofreading this article, and Peter Riedlberger for correcting the German abstract.

References

- Augustinus, *Confessionum libri XIII*, ed. L. Verheijen (Turnhout: Brepols, 1981), CCSL 27.
- Augustinus, *Contra academicos. De beata vita. De ordine. De magistro. De libero arbitrio*, ed. W. M. Green (Turnhout: Brepols, 1970), CCSL 29.
- Bériou, Nicole, *L'avènement des maîtres de la Parole*, 2 vols. (Paris: Institut des Etudes Augustiniennes, 1998).
- Bernard de Clairvaux, *Sancti Bernardi Opera*, eds. Jean Leclercq, C H Talbot, Henri Rochais, 8 vols. (Rome: Editiones Cistercienses, 1957-1977).
- Boethius, *Philosophiae consolatio*, ed. L. Bieler (Turnhout: Brepols, 1953), CCSL 94.
- Bonaventure, *Sancti Bonaventurae Opera Omnia*, 10 vols. (Quaracchi: Collegium Sancti Bonaventurae, 1882-1902).
- Burghart, Marjorie, “*In corde prudentis requiescit sapientia*. Le sermon de Guibert de Tournai, OMin. (†1284) pour la fête de saint Antoine de Padoue”, in *Il Santo, rivista francescana di storia, dottrina, arte*, LII, fasc. 1-2 (2012), 45-105.
- Burghart, Marjorie, *Les Sermones ad status du franciscain Guibert de Tournai (†1284) : présentation et édition* (Rome: Ecole française de Rome, forthcoming).

²⁰ Robert de Sorbon has an almost identical *distinctio* in a sermon kept in ms. Paris, BnF, lat.16505, on f. 225rb (*amor uoluptatis, pudor confessionis, timor satisfactionis, spes longioris uite*). For a list of distinctions on this theme, see Diekstra, 1991: 56.

²¹ For a description of those manuscripts and a tentative description of the tradition, see Burghart, 2012.

- Diekstra, F. N. M., *The Middle English 'Weye of Paradys' and the Middle French 'Voie de Paradis': A Parallel-Text Edition* (Leiden: E. J. Brill, 1991). [p. 13]
- Esneval, Amaury d', "Le perfectionnement d'un instrument de travail au début du XIIIe siècle : les trois glossaires bibliques d'Étienne Langton." » In *Culture et travail intellectuel dans l'Occident médiéval*, eds. Geneviève Hasenohr & Jean Longère, (Paris: CNRS, 1981).
- Hamesse, Jacqueline *Les Auctoritates Aristotelis. Un florilège médiéval. Étude historique et édition critique* (Louvain-Paris: Vrin, 1974).
- Hélary, Xavier, "Vous êtes du poil du loup. Genèse du récit de défaite, de Mansourah (8 février 1250 à Courtrai (11 juillet 1302)." In J.-C. Cheynet & D. Barthélemy (eds.), *Guerre et société, Byzance-Occident (VIIIe-XIIIe siècle)* (Paris, 2010), 185-200.
- Hesbert, René-Jean, *Corpus antiphonarium officii*, 6 vols. (Casa editrice Herder: Rome, 1963-1979).
- Holford-Strevens, Leofranc, "Recht as een Palmen-Bohm and Other Facets of Gellius' Medieval and Humanistic Reception." In L. Holford-Strevens & Amiel Vardi (eds), *The Worlds of Aulus Gellius* (Oxford: Oxford University Press, 2004), 249-281.
- Iacopo da Varazze, *Legenda aurea*, ed. G. P. Maggioni (Firenze – Milano: SISMEL – Biblioteca Ambrosiana, 2007).
- Isidorus Hispalensis, *Sententiae*, ed. P. Cazier (Turnhout: Brepols, 1998), CCSL 111.
- Jeanroy, Alfred, "Le poil du loup (ou de l'ours), symbole de perfidie (pour l'histoire d'une locution)", in *Revue des langues romanes*, 69 (1940/45), 265-270
- Johannes Chrysostomus (Pseudo), *Opus imperfectum in Matthaëum*, XV, in *Omnia Opera Divi Ioannis Chrysostomi* (Bâle: Andreas Cratander, 1525), vol. VII.
- Lecoy de la Marche, Albert, *La chaire française au Moyen-Âge* (Paris: Renouard, 1886).
- Morawski, Joseph, *Proverbes français antérieurs au XVe siècle* (Paris: 1925).
- C. Plinius Secundus, *Naturkunde* (Lateinisch – Deutsch) Buch X, eds. Roderich König in Zusammenarbeit mit Gerhard Winkler (Düsseldorf: de Gruyter, 2007), 50-52.
- Schneyer, Johannes Baptist, *Repertorium der lateinischen Sermones des Mittelalters für die Zeit von 1150-1350*, 11 vols. (Münster Westfalen: Aschendorffsche Verlagsbuchhandlung, 1969-1990).
- Thiel, Matthias, *Grundlagen und Gestalt der Hebräischkenntnissedes frühen Mittelalters* (Spoleto: CISAM, 1973).
- Tubach, Frederic C., *Index exemplorum. A Handbook of Medieval Religious Tales* (Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia, 1969).

[p. 14] Appendix A : Model sermon *In capite ieiunii*, 1

Sources

- T Troyes, Bibliothèque Municipale, 775, f. 59ra-60rb (base manuscript)
 A Assisi, Sacro Convento, 508, f. 111ra-113ra

III feria cinerum²²

Cum ieiunas, unge caput tuum, et faciem tuam laua (Mt. VI). <Mt. 6, 17>

Consuetudo est in omni terra quod seruitia debent reddi dominis suis pro balliuiis quas tenent ab eis. Nos autem tenemus a Domino tres bailliuias. Primam corporis, de qua debemus ei reddere seruitium ieiunii et abstinentie, de qua dicitur *cum ieiunas*. Secundam possessionem temporalem, de qua debemus ei seruire per elemosinam in operibus misericordie, unde sequitur *unge caput tuum*. Glosa: ut dilectionis odor flagret in operibus misericordie.²³ Tertiam anime, unde debemus ei seruire custodiendo eam in operibus munditie, quod notatur cum dicitur *faciem tuam laua*.

Dicit ergo *cum ieiunas*, quia sicut dicitur gallice, ‘toutes besoignes²⁴ ont leur saison’²⁵. Ioel. II: *Conuertimini ad me in toto corde uestro, in ieiunio et fletu* etc. <Joel. 2, 12> Auis enim ieiuna reuertitur ad reclamatorium, et filius prodigus compulsus ieiunio et fame reuersus est ad patrem. Et sequitur *in toto corde* contra ipocritas²⁶ qui non ex corde ieiunant, sed propter uanam gloriam, similes²⁷ araneis qui telas texunt²⁸ sed totum dissipat uentus uane glorie, et uinea cum magnis expensis laborata perditur ad modicum gelu album, id est opus ad uerbum adulatorium. Iob: *Ledetur quasi in primo flore uinea²⁹ botrus eius*, <Iob 15, 33> ideo Mt. VI: *Cum ieiunatis, nolite fieri sicut ypocrite, tristes*. <Mt. 6, 16> Immo uult sibi seruirii Deus ‘a bele chiere’, non in tristitia sicut faciunt rustici, iuxta illud: ‘ja del vilan n'areis deduit tant qu'il aura le ventre vuit.’³⁰

Est ergo ieiunandum, et hoc quia ieiunium est debiti liberatiuum. Sicut enim tenemur soluere decimam rerum, ita et dierum totius anni, quod facimus in hiis XXXVI diebus, sed adduntur tres propter III^{or} temporum, et unus consummat ut perueniamus ad numerum quo Dominus ieiunauit et suo ieiunio istud ieiunium consecrauit et Ecclesia confirmauit. Sicut ergo paruus miles non potest reuocare regis edictum sine consensu regis, ita nec in hoc ieiunio³¹ possunt aliquae persone inferiores dispensare [p. 15] quin omnes teneantur ieiunare³², nisi sola necessitas excuset³³, ut paruulis et pueris, uicinis partui et nutricibus, et senibus et ualitudinariis, nec excusantur propter peregrinationem quam solent hiis temporibus facere

²² III feria cinerum] A, om. T

²³ Glossa ordinaria, Mt. 6, 17.

²⁴ besoignes] A, besoingnes T

²⁵ Vernacular proverb, cf. Morawski, 1925: n. 2395.

²⁶ ipocritas] ypocritas A

²⁷ similes] A, si miles T

²⁸ texunt] tegerent A

²⁹ flore uinea] uinea flore ante corr. A

³⁰ Vernacular proverb. I did not find it referenced in Morawski, 1925. The locution means “you will never obtain anything from a peasant as long as he has an empty stomach”.

³¹ ieiunio] ieiuni A

³² quin omnes teneantur ieiunare] om. ante corr., add. in marg. A

³³ excuset] excusset A

apud Sanctum³⁴ Iacobum. Ergo per ieiunium nos liberemus a debitis nostris sicut Niniuite a peccatis suis, <cf. Jon. 3> et hoc dum tempus habemus, sicut contingit transituris mare in passagio generali clamant naute quod omnes intrent³⁵ nauim, sed quidam fatui cogitantes quod satis ad tempus reuertentur uadunt spatiatum circa litus uel ad forum et cum reuertuntur inueniunt nauim recessisse et flent, ideo cantat Ecclesia ‘Emendemus in melius’ etc.,³⁶ ne subito preoccupati die mortis queramus spatium penitentiae et inuenire non possimus, sicut nec illi nauim, Mt. IX³⁷: *Veniet tempus et auferetur*³⁸ *ab eis sponsus, et tunc* etc., <Mt. 9, 15> secundum quod potest exponi de malis.

Est³⁹ etiam ieiunium⁴⁰ sui preparatiuum. Sicut accepturus accutam⁴¹ medicinam preparat se seruando dietam, sic nos recepturi corpus Christi habemus hanc quadragesimam ad nostri preparationem. III Reg. XIX: ambulauit⁴² Helyas et uenit postquam ieiunauerat XL diebus ad montem Dei Oreb, <cf. III Reg. 19, 8> quod interpretatur mensa,⁴³ id est ad mensam⁴⁴ eucharistiae, et sicut non preparatis accipientibus medicinam quod medicina est uertitur eis in uenenum, ita in proposito, I Cor. XII: *Ideo inter uos multi infirmi* etc. <I Cor. 11, 30> Debet autem medicina esse tenuis et arta. Ysa. XXX: *Dabit tibi Dominus panem artum, et non faciet a te auolare doctorem tuum*, <Is. 30, 20> sed modo cibaria multa congeruntur in uentrem unum et non tam digeruntur quam putrescunt et ex diuersitatibus ferculorum generantur intolerabiles cruditates⁴⁵, et ex uarietate uinorum uiles ebrietates. Eze. XXXI: *Vigilia et colera et tortura*⁴⁶ *uiro infrunito, [p. 16] sompnus uero sanitatis in homine parco*. <Eccli. 31, 23> Sic enim sunt sumenda alimenta quasi medicamenta.

Est etiam ieiunium terre sue lucratiuum. Terra enim nimis impinguata fimo⁴⁷ et non laborata profert malas herbas de facili, et equus superbus qui habet satis de feno et auena deicit sessorem suum, ideo ieiunandum est modo ut terra aretur⁴⁸ extirpatis malis herbis et equi superbi⁴⁹ carnis scilicet superbia humilietur. Ps.: *Ego autem, cum michi molesti essent, induebar cilicio et humiliabam in ieiunio animam meam* <Ps. 34, 13> id est animalitatem, et nota *cum michi molesti essent*, demones scilicet et motus carnales, quos expellimus de possessione nostra per ieiunium, sicut lupus eicitur de silua per ieiunium et hostis capitur uel fugit de obsidione quando affamatur. Mc. IX: *Hoc genus demoniorum non eicitur nisi in ieiunio et oratione*. <Mc. 9, 28> Quamdiu enim adest ieiunium, carnis motus non sentit, et nauis⁵⁰ uel quadriga cito currit. Dicitur quod in quadam ciuitate singulis annis eligebatur in regem⁵¹ uir extraneus ex toto legum ciuitatis et consuetudinum ignarus, qui per annum

³⁴ sanctum] *om. T*

³⁵ intrent] *intrans A*

³⁶ Hesbert 1963-1979: 1:n. 58a.

³⁷ Mt. IX] *IX Mt. A*

³⁸ auferetur] *auferretur A*

³⁹ ergo *add. A*

⁴⁰ sibi *add. T*

⁴¹ accutam] *A, aqitam T*

⁴² ambulauit] *ambulaui A*

⁴³ Thiel, 1973: 376 does not mention this *interpretatio* for Oreb / Horeb. It is however one of the interpretations of Oreb according to the *Aaz apprehendens...* glossary: “Oreb = mensa uel malla seu temptans aut temptatio” (for one of the many manuscripts of the *Aaz apprehendens...*, see Cambridge, Parker Library, Manuscript 484, f. 631r-668r). On the *Aaz apprehendens* glossary, see Esneval, 1981: 163-175. This glossary seems to have been Gilbert of Tournai’s favourite source for *interpretations*, see Burghart, forthcoming, *Introduction*, II.3.c.

⁴⁴ mensam] *menssam A*

⁴⁵ cruditates] *eruditates A*

⁴⁶ et tortura] *om. A*

⁴⁷ impinguata fimo] *impugnata fummo A*

⁴⁸ aretur] *et add. A*

⁴⁹ malis *add. et exp. T*

⁵⁰ nauis] *A, nauim T*

⁵¹ regem] *rem A*

potestatem habebat faciendi quod uolebat, sed in fine anni portabatur in insulam ualde remotam, et fame et frigore ibi consumebatur. Sic multi regnauerunt ibi qui, nichil cogitantes de futuro, perierunt fame amisso regno. Contingit quemdam eligi cui per quemdam familiarem suum innotuit conductum regni, qui omnes thesauros regios⁵² quos⁵³ tunc habebat in potestate sua premisit in insulam in quam deportandus erat. Unde cum in fine anni nudus illuc a ciuibus mitteretur, omnium bonorum copiam reperit de thesauris quos⁵⁴ ibi premisit⁵⁵. Sic nos, scientes quod non possumus hic diu manere, lucrari debemus et lucrum nostrum in regnum illud portare. Crisostomus: “Ibi tuam uite substantiam, ubi tuam habes patriam”.⁵⁶ Sed quia parum est ieiunare nisi ieiunio addatur opus misericordie, ut de eo quod subtrahitur uentri non impleatur bursa sed detur pauperi, aliter est ieiunium, sicut auis sine pennis que uolare non potest, sed cum ei additur elemosina et pauper orat pro dante, tunc habet ieiunium alas suas. Thob. III: *Bona est elemosina cum ieiunio*. <cf. Tob. 12, 8>

Unde sequitur: *Unge caput tuum*. Unctio enim capitis est compati Christo in membris suis. Nota ergo profectum⁵⁷ huius unctionis. Primo peruenit hec unctio ad cor, [p. 17] cum Dominus cordi infundit gratiam, demum de corde transit⁵⁸ ad carnem cum homo facit penitentiam, demum de carne exuberat per manus extra cum homo homini facit misericordiam, et forte hoc est *unguentum quod descendit in barbam a capite et inde usque ad horam uestimenti*, Ps. et Leu. IX. <Ps. 132, 2, et cf. Lv. 8>

Est ergo hec unctio in corde per gratiam, II Cor. I: *Unxit nos Deus et signauit nos et dedit pignus in cordibus nostris*. <II Cor. 1, 21> *Unxit*, Glosa: in reges et sacerdotes.⁵⁹ Unctus enim in regem et episcopum certus est de optinendo regno et episcopatu, nisi per defectum suum amiserit; sic certi sunt de habendo regno eterno, quibus dat Deus gratiam Spiritus sancti. Est enim gratia gagium et arra de gloria, et quia duplex habetur certitudo de optinendo rem, scilicet per sigillum et gagium uel arram, ideo dicit *signauit et dedit pignus*⁶⁰, sed peccatores per peccatum dimittunt signum siue merellum et gagium, et ideo perdunt principale forum. Si autem uis uidere utrum sis unctus in corde, id est⁶¹ tu hanc gratiam habeas, uide quod res uncta est ad cremationem disposita, lucida, flagrans, et sine stridore currens. Hoc est fueris feruens per dilectionem, lucens per cognitionem, flagrans⁶² per deuotionem, et faciliter sine stridore currens preter omnem murmurationem. Prouer. XXVII: *Unguentis et uariis odoribus delectatur cor*. <Pr. 27, 9>

De corde autem hec unctio procedit ad carnem per penitentiae⁶³ manifestationem. Nam sicut unguuntur magnatum corpora ne putrefiant, ita etiam corpus humanum in debito statu per penitentiam ne diffluat per peccata. Eccli. XLVIII: *Qui ungit reges ad penitentiam*. <Eccli. 48, 8> Sicut enim amaritudo salis arcet uermes a carnibus, sic algor hyemis malas herbas a segetibus. Delicata enim est nimis luxuria, non se ingerit libenter in paupere hospitio.

De carne mediantibus manibus distillat⁶⁴ exterius ad pauperes, in quibus ungitur

⁵² regios] resios A

⁵³ quos] A, quod T

⁵⁴ quos] A, quod T

⁵⁵ Cf. Tubach, 1969: n. 2907.

⁵⁶ Johannes Chrysostomus (Pseudo), *Opus imperfectum in Matthaum*, XV, in *Omnia Opera Diui Ioannis Chrysostomi* (Bâle: Andreas Cratander, 1525), vol. VII, f. 41r.

⁵⁷ profectum] A, perfectum T

⁵⁸ transit] transsit A

⁵⁹ *Glossa ordinaria*, II Cor. 1, 12.

⁶⁰ pignus] pingnus A

⁶¹ id est] quod *add. T*

⁶² flagrans] fraglans A

⁶³ per *add. et exp. A*

⁶⁴ distillat] distilat A

Christus cum pauperibus amore Christi subuenitur. Luc. VII: *Maria lacrimis cepit rigare pedes Iesu et osculabatur et capillis capiti sui tergebat, et⁶⁵ unguento unguebat.* <Lc. 7, 38> Pedes Iesu Christi sunt pauperes qui diuites portant in celis per orationem. Luc. XVI: *Facite uobis amicos* etc. <Lc. 16, 9> Istos pedes permittit Dominus esse in luto, offendi ad lapides et exponi ad sustinendas tribulationes, quos tamen habet cariore quam dentes scilicet raptore. Homo enim ponit pedem in luto ubi non poneret dentem, et tamen cariorem habet pedem quam⁶⁶ dentem. I Reg. II: *Pedes sanctorum [p. 18] suorum seruabit.* <I Reg. 2, 9> Non fuit autem membrum quo Maria non seruiret pedibus Christi igitur in illa unctione quod oculis flebat, ore osculabatur, manu ungebat, capillis tergebat. Sic in elemosina pauperis oculus respiciat compassibiliter, os respondeat dulciter, manus det largiter et de proprio, non de alieno, hoc est tergere capillis suis. Sed modo diuites auertunt oculos suos ne uideant pauperes, aut si uident rident; si dant aliquid exasperant uerbis, perdentes ore quod manu conferunt, sicut candela⁶⁷ cum manu laboriose accenditur et modico oris flatu extinguitur; nec dant quia habent manus non unctas oleo, sed pice⁶⁸ uel glutino; uel si dant hoc est de alieno, similes instrumento quod dicitur ‘espargne⁶⁹ maille’⁷⁰ de quo nichil exit donec fractum fuerit, ita diues auarus nichil potest dimittere uel dare in uita nisi prius moriatur.

Tertium autem seruitium quod debemus de balliua anime est munditia. Unde sequitur: *faciem tuam laua.* Homo enim immundus auertit faciem suam ne uideatur. Dominus autem uult animam uidere in facie, hoc est in uoluntate, ideo lauanda est ut sit munda. Cant. I: *Ostende⁷¹ michi faciem tuam* <Ct. 2, 14> et de hac lotionem Ps.: *Lauabo per singulas noctes lectum meum⁷²* etc. <Ps. 6, 7> Vult enim Dominus in pulcris lintheaminibus⁷³ iacere, ideo lauat ita lectum id est lintheamina⁷⁴ de lexiuia, cuius cinis hodie capitibus imponitur in memoriam perpetrati criminis, et additur aqua contritionis et lauatur anima. Cinis enim reliquie ignis memoria⁷⁵ est perpetrati criminis, et imprimitur in forma crucis in memoriam Dominice Passionis, et adduntur uerba, *Puluis es* etc. <Gn. 3, 19> ut attendamus uilitatem corporalis originis et humilitatem nostre resolutionis.

Lauare ergo debemus pedes, manus et caput. Io. XIII: *Nisi lauero te, non habebis partem mecum. Domine, non tantum pedes, sed et manus et caput.* <Jn. 13, 8-9> Pedes inquinat lutum carnalitatis, manus rubigo metallica cupiditatis, caput puluis uanitatis.

Laentur ergo pedes a luto carnalitatis. Leu. I: *Si fuerit holocaustum* <Lv. 1, 3> de animalibus, *intestina et pedes lauabuntur aqua,* <Lv. 1, 13> quia et exteriora scilicet manifesta luxuria et interiora id est occulta, que quanto occultius tanto audacius perpetrantur, sunt confessione purganda, hoc est *pedes et intestina.* Unde⁷⁶ sicut in eodem serpente sumitur uenenum et tiriaca⁷⁷ que est medicina ueneni, sic de carne sit medicina carnalitatis, id est penitentia carnis afflictiva et peccati curatiua. Iob XXIX: *[p. 19] Lauabam pedes meos butiro* <Job 29, 6> id est sicut in pinguedine carnem meam nutriui, ita affligendo carnem ab ea pinguedine remoui. Verba sunt imperanda penitentis.

⁶⁵ et] *om. ante corr. T*

⁶⁶ quam] *A, quod T*

⁶⁷ candela] *candella A*

⁶⁸ pice] *pisce ante corr. A*

⁶⁹ espargne] *expargine A*

⁷⁰ Espargne maille = penny bank

⁷¹ ostende] *ostendere A*

⁷² meum] *om. A*

⁷³ lintheaminibus] *corrigamus, intheaminibus sic A, ltheaminibus sic T*

⁷⁴ lintheamina] *A, ltheamina T*

⁷⁵ memoria] *memomoria A*

⁷⁶ unde] *Bernardus A*

⁷⁷ Tiriacha: variant form of *theriaca*, an antidote to poison, a panacea.

Lauemus manus a macula cupiditatis. Ps. *Lauabo inter innocentes*⁷⁸ *manus meas et circumdabo altare tuum, Domine.* <Ps. 25, 6> Turpe est enim comedere manibus illotis, et turpe ad altare accedere in peccatis, ideo dicit *inter innocentes*, quia portanda est innocentia ad altare ut neminem habeas odio, nemini uelis malum accidere. Leu. XXII: *Cum lauerit carnem suam aqua* id est a peccato *et occubuerit sol* id est cessauerit⁷⁹ peccati ardor, *tunc de sanctificatis poterit uesci* sanctificatus. <Lv. 22, 6-7>

Lauemus caput a puluere uanitatis per humilitatem ueram. IIII Reg. V: Naaman, qui interpretatur decorus⁸⁰, qui se reputat excellere alios lauit se septies in Iordane, id est in profunda humilitate se perfecte purgauit. <cf. IV Rg. 5> Unde Iordanis⁸¹ interpretatur humilis descensus,⁸² *et restituta est caro eius ut pueri paruuli* <IV Rg. 5, 14> quia humilis⁸³ et obediens debet⁸⁴ esse.

Sed hoc mirabile et miserabile quod lauamus pedes quando imus ad lectum, manus cum imus ad comedendum, caput cum occurrit festum precipuum. Nos autem econtrario facimus, quia cum imus ad lectum pedes inquinamus luxuria. Petrus: *Sus lota in uolutabro luti.* <II Ptr. 2, 22> Voluitur in ceno luxurie sicut porcus, sed nota quod quando porcus nimis pinguis⁸⁵ est minuitur sub lingua, ita modo est tempus minutionis. Quid minutio, nisi confessio? Ergo infigatur lanceola per amaritudinem corporis et reiciatur malus sanguis, mali enim humores peruersi mores, reiciatur per os in sacramento confessionis. Sic sponsa uolebat inquinare pedes, Cant.: *Laui pedes meos, quomodo*⁸⁶ *inquinabo illos?* <Ct. 5, 3> Camisia lota in lutum reposita fit immundior. Similiter cum imus ad comedendum manus inquinamus auaritia. Ysa. I: *Lauamini, mundi estote* etc. <Is. 1, 16> Et sequitur: *manuus uestre sanguine plene sunt.* <Is. 1, 15> Quilibet enim morsellus⁸⁷ est sanguis pauperum, qui in mensis diuitum comeditur. Similiter, cum occurrit festum precipuum, caput inquinamus superbia. Tunc enim in corpore uix est membrum quod non ostendat⁸⁸ superbie signum per superfluum apparatus tam ciborum quam uasorum quam uestimentorum. Ysa. I: *Sollempnitates uestras odiuit anima mea,* <Is. 1, 14> et ideo Ier. III: *Laua a malitia cor tuum ut salua fias.* <Jr. 4, 14>

Rogemus ergo Dominum Iesum Christum, etc.

⁷⁸ innocentes] nocentes A

⁷⁹ peccator *add. et exp.* A

⁸⁰ Thiel, 1973: 363.

⁸¹ Iordanis] Iordanus A

⁸² Thiel, 1973: 333.

⁸³ humilis] humiles *post corr.* A

⁸⁴ debet] debent A

⁸⁵ pinguis] pinguius A

⁸⁶ quomodo] A, quando T

⁸⁷ morsellus] morcellus A

⁸⁸ ostendat] A, extendat T

[p. 20] Appendix B: Model sermon *In capite ieiunii*, 2

Sources

- T Troyes, Bibliothèque Municipale, 775, f. 60rb-61ra (base manuscript)
 A Assisi, Sacro Convento, 508, f. 113ra-114ra

De eodem⁸⁹

Ecce nunc tempus acceptabile, ecce nunc dies salutis (II Cor. VI). <II Cor. 6, 2>

Solet dici communiter ‘toutes besorgnes ont lor saison’, Eccle.⁹⁰ III: *Omnia tempus habent*. <Eccle. 3, 1> Item *omni negotio tempus est et oportunitas*. <Eccle. 8, 6> Nunc autem homines habent tempus acceptabile ad assequendam gratiam in presenti, et diuine salutis ad optinendam⁹¹ gloriam in futuro. Est ergo tempus acceptabile ad accipiendam gratiam, secundum III^{or} effectus gratie sub metaphora III^{or}⁹² officiorum que maxime exercentur in tempore isto. Est enim tempus acceptabile nunc ad sumenda medicamina, ad precipiendum inutilia sarmenta, ad renouandum edificia, et⁹³ transeundum maria.

Est ergo tempus acceptabile ad sumenda medicamina. Corpus enim quod fuit plenum malis humoribus modo per ieiunium debet euacuari. Ier. VIII: *Tempus medele, et ecce formido*. <Jr. 8, 15> Formidant enim homines facere penitentiam sicut infirmi sumere medicinam, sed sapientes propter amaritudinem non dimittunt sed medicinam ad sanitatem futuram prudenter dirigunt, sic⁹⁴ pensato fructu gratie non abhorremus amaritudinem penitentie. Eccli. XXXVIII: *Altissimus creauit de terra medicinam, et uir prudens non abhorrebit eam*, <Eccli., 38, 4> et sequitur in eodem: *est enim tempus quando in manus medicorum incurras*. <Eccli., 38, 13> Ipsi⁹⁵ uero Dominum deprecabuntur. De terra fit medicina cum de carne que perpetravit peccata fit penitentia, sicut de terra fit fossatum, et sicut de serpente fit tiriaca⁹⁶ et uenenum, sed prudens non abhorret⁹⁷ quia melius est nunc parum amaritudinis sentire quam in perpetuum in inferno languere. Medici in quorum manus incidimus: sacerdotes per quos absoluimur. Eis enim est collata potestas in terra, quam non habent angeli in celo. Ideo sunt⁹⁸ frequentandi et diligendi, non contempnendi, quia si imperator precipiat seruo quod [p. 21] ille liget aliquem et ille iniurietur seruo et rumpat uincula, nonne hec iniuria est iniuria Domini? Ita fit cum⁹⁹ exhonorantur ministri altaris.

Est etiam tempus ad precipiendum inutilia sarmenta et serenda bona semina. Aliter enim semina fructificare nequeunt, nisi inutilia sarmenta extirpentur. Boetius :

“Qui serere ingenuum uolet agrum,
 liberet prius arua a fructicibus¹⁰⁰”¹⁰¹

⁸⁹ de eodem] A, om. T

⁹⁰ Eccle.] A, Eccli. T

⁹¹ optinendam] obtinendam A

⁹² effectus gratie sub metaphora III^{or}] om. per hom. A

⁹³ et] ad A

⁹⁴ sic] A, sicut T

⁹⁵ ipsi] ipso ante corr. T

⁹⁶ Tiriacha: variant form of *theriaca*, an antidote to poison, a panacea.

⁹⁷ abhorret] obhoret sic A

⁹⁸ ideo sunt] sunt ideo A

⁹⁹ fit cum] cum fit A

¹⁰⁰ fructicibus] A, fructibus T

¹⁰¹ Boethius, *De consolatione Philosophiae*, III, 1, in Boethius, *Philosophiae consolatio*, ed. L. Bieler

Extirpamus cum peccata tollimus, serimus cum bona opera maxime misericordie facimus. Cant. II: *Tempus putationis aduenit, uox turturis audita est in terra nostra, ficus protulit grossos suos, uinee florentes dederunt odorem suum.* <Ct. 2, 12> Ex putatione arborum, cantu auium uel turturum, uel fructificatione ficuum et floritione uinearum, cognoscimus tempus nouum, quia ex confessione peccatorum, gemitu contritorum, erogatione elemosinarum, ne maledicatur¹⁰² ficus arida que non ministrat fructum Iesu esurienti, et odore siue effusione bonorum exemplorum cognoscitur cor per gratiam innouatum¹⁰³. *Tempus*, inquit, *putationis*, quando putatur arbor amouetur quod est aridum, quod locum occupat, non uiride quod germinat ex humore radices, et precisum in ignem mittitur. Sic homines excicati a deuotione pietatis, non habentes intra uiuentem radicem caritatis, in ignem eternum deicientur. Ideo propheta: *Tempus faciendi, Domine, dissipauerunt legem tuam.* <Ps. 118, 126> *Faciendi* scilicet elemosinas, quia non est modo herba que non proferat uiriditatem, nec Christi membrum quod non modo plus solito exercere debeat suam caritatem nisi arbores annose iam quasi mortue.

Est etiam tempus ad renouandum edificia. Tempore enim XLe lathomi et cementarii qui non edificauerunt hyeme incipiunt edificare. Edificatur domus ut sit in ea hospitii Dominus securus, quod fit cum in nostro interiori homine quasi in proprio edificio per sapientiam habitamus¹⁰⁴. Eccle. III: *Tempus edificandi.* <Eccle. 3, 3> Dyabolus enim circuit castrum anime nostre, impugnans illud ex qua parte debilius est, et ideo ex illa parte muniendum est. Si autem domus nostra fuerit bene fundata in fide, bene parietibus fulta¹⁰⁵ in spe, bene cementata feruenta¹⁰⁶ Dei dilectione, parum timebit. Mt. VII dicitur de *uiro sapienti qui edificauit domum suam supra petram: descendit pluuias* [p. 22] (temptatio¹⁰⁷ carnis), *uenerunt flumina* (temptatio mundi), *flauerunt uenti* (suggestio dyaboli) *et irruerunt in*¹⁰⁸ *illam, et non cecidit; fundata enim erat*¹⁰⁹ *non super harenam sed supra petram.* <Mt. 7, 24-25> Non enim potest minari fundamentum per sortilegia et infidelitatem, non deici columpne per desperationem, non dissolui cementum per discordiam et dissensionem.

Est etiam tempus transeundi¹¹⁰ mare. Nunc enim milites Christi transeunt¹¹¹ mare dimicaturi per patientiam. Nunc enim¹¹² maxime exercitus Christianus ad pugnam egreditur contra nequitias demonum. Unde dux belli Paulus hodie nos ammonet clamans: *Ecce nunc tempus* etc. Deuter.¹¹³ XX: *Appropinquante iam prelio, stabat sacerdos ante aciem, et sic loquebatur ad populum: Vos hodie contra inimicos uestros pugnam committitis, non pertimescat*¹¹⁴ *cor uestrum, nolite metuere.* <Dt. 20, 2-3> Peregrini¹¹⁵ sumus, celestem Ierusalem querimus, ideo ad transfretandum pericula huius mundi festinemus. Ier. VIII: *Hyrundo et cyconia custodierunt tempus aduentus sui.* <Jr. 8, 7> Sciunt enim hee aues

(Turnhout: Brepols, 1953), CCSL 94, p. 37.

¹⁰² maledicatur] A, maledicatus T

¹⁰³ innouatum] et nouatum sic A

¹⁰⁴ habitamus] habitemus A

¹⁰⁵ fulta] fluta sic A

¹⁰⁶ feruenta] A, feruenti T

¹⁰⁷ temptatio] tempus A

¹⁰⁸ in] om. ante corr. A

¹⁰⁹ erat] erit ante corr. T

¹¹⁰ transeundi] transeundi sic A

¹¹¹ transeunt] transeunt sic A

¹¹² enim] om. A

¹¹³ Deuter.] sicut Deuter. A

¹¹⁴ pertimescat] pertinescat A

¹¹⁵ peregrini] omnes peregrini A

quando debeant mare transire¹¹⁶, quando redire, et certo tempore uadunt et certo redeunt; multa incommoda uie sustinent, pugnant aduersus aues terre ad quam uadunt, et congregantur et ultimo uenientem¹¹⁷ cyconie, secundum Plinium, lacerant.¹¹⁸ Sic et nos, certi¹¹⁹ quod hoc tempus nobis datum est quod post hanc uitam recuperare non possumus¹²⁰, debemus patienter aduersa sustinere, fortiter contra demones dimicare et timere ne, sanctis congregatis et ianuis clausis, exponamur perditioni et pene. Gal. ultimo: *Bonum facientes, non deficiamus; tempore enim suo metemus non deficientes; ergo dum tempus habemus, operemur bona.* <Gal. 6, 9-10> Habes ergo tempus ad acquirendam gratiam quo ad penitentiam comparatione ad te ipsum, per misericordiam¹²¹ comparatione ad proximum, per prudentiam comparatione ad¹²² aduersarium, per patientiam comparatione ad Christum et regnum [p. 23] celorum. Est etiam *dies salutis* ad optinendam gloriam per quam saluabimur, quando inclinabuntur umbre et aspirabit dies eternitatis. Ps.: *Melior est dies una* etc. <Ps. 83, 11> Per diem autem penitentiae ueniemus ad salutem glorie.

Hec autem dies est in mane pluuiosa propter lacrimas contritionis. Ligna¹²³ enim uiridia in igne fumant et aquam euaporant, sic peccator contritus gemit et plorat. I Reg. VII: *Filii Israel conuenerunt in Masphath hauseruntque aquam et effuderunt in conspectu Domini et ieiunauerunt in die illa.* <I Reg. 7, 6> Masphath: contemplatio peccati.¹²⁴ Ex contemplatione enim peccati sui haurit aqua cordis, effundit se ipsum ostendendo per uocem confessionis et ieiunat per mortificationem carnis.

Circa tertiam est hec dies lucida cum incipit bene et distincte cognoscere peccata, sicut post collirium fit illuminatio oculorum, Prouer. III: *Iustorum semita quasi lux splendens procedit et crescit usque ad perfectam diem,* <Pr. 4, 18.> id est usque ad perfectam omnium circumstantiarum cognitionem.

Circa sextam est feruida per desiderium celestis patrie. II Mach. I: *Agamus diem ignis qui datus est nobis* <II Mcc. 1, 18> de celo desiderium feruens, quod nobis ministratur ex consideratione celestis patrie ad quod recurrimus cum tribulationes sustinemus, sicut lesi ab igne ad ignem confugiunt. Cant. I: *Indica michi quem diligit anima mea, ubi pascas, ubi cubes in meridie,* <Ct. 1, 6> quia delectatur in assiduitate bone actionis et quiescit in lecto contemplationis.

Est etiam dies hec in uespere rorida. Quando enim deferbuit in anima totus ardor peccati et concupiscentie carnalis, tunc totam se sentit in rore¹²⁵ deuotionis. Ioel. III: *In illa die, stillabunt montes dulcedinem,* <Ioel. 3, 18> quod expectat¹²⁶ Ysa. dicens, XVIII: *Sicut nubes roris in die messis*¹²⁷, <Is. 18, 4> id est ros in die estiuo. Dies estiuo longa est et nox breuis. Prolixior enim debet esse delectatio in penitentia quam fuerit culpa, quia prolixius¹²⁸ sedet domina ad mensam quam ancilla, et febris modico tempore durans curatur per multam dietam. Ps.: *Propter te mortificabimur tota die,* <Ps. 43, 22> id est toto tempore uite nostre. Iosue XX dicitur de die quo triumphauit de inimicis suis: *Non fuit ante nec post tam longa*

¹¹⁶ quando debeant mare transire] *om. per hom. A*

¹¹⁷ uenientem] uehementem *A*

¹¹⁸ Plinius, *Naturalis Historia*, X, 31, in C. Plinius Secundus, *Naturkunde* (Lateinisch – Deutsch) Buch X, eds. Roderich König in Zusammenarbeit mit Gerhard Winkler (Düsseldorf: de Gruyter, 2007), p. 50-52.

¹¹⁹ et *add. et exp. A*

¹²⁰ recuperare non possumus] *n. p. r. A*

¹²¹ misericordiam] *post corr. A, penitentiam T*

¹²² ad] *suppleamus*

¹²³ ligna] *A, lingua T*

¹²⁴ Thiel, 1973: 333.

¹²⁵ rore] *A corde T*

¹²⁶ expectat] *exspectat A*

¹²⁷ messis] *mensis ante corr. T*

¹²⁸ prolixius] *prolixinus sic A*

dies. <Jos. 10, 14> Licet multi faciant de hac die estiva diem hyemalem, quando nox longa est et dies brevis, quia diu fuerunt in culpa et parum¹²⁹ uolunt esse in penitentia, habere uolunt longam mensam et curtam missam. Iob VII: *Dies mei fuerunt uelociores¹³⁰ cursore; fugerunt, et non uiderunt bona.* <Job 9, 25>

¹²⁹ parum] paruum A

¹³⁰ uelociores] melociores *ante corr. T.*

[p. 24] Appendix C: *Reportatio*, 3 March 1283 (Ash Wednesday)

Sources

Paris, BnF, lat. 14947, f. 93va-95rb

In die cinerum, a quodam fratre minore ueteri regente in theologia, dicto fratre Guiberto, qui fecit summam¹³¹.

Bona est oratio cum ieiunio et elemosina (in Thoby). <Tob. 12, 8>

Sicut in artium peritis uidemus, ut in nauium gubernatoribus¹³², quod prudens gubernator intrando mare occupatur circa nauem et seponit omnes curas alias amicorum et aliorum, ut ibi totaliter intendat: anchoram dissoluit, mallum¹³³ erigit, uelum circa tendit, funes extendit, oculum respicit ut nauis ducatur certa uia. Naui etiam imponit que ad uictum et regimen uie sunt necessaria.

Ita hodie debemus nos facere, qui simus in aggressu uie. Debemus nauim nostram a mundo seponere et curam totam ad bene proficiscendum commode et expedite ponere, erigendo mallum¹³⁴ per impressionem Dominice Passionis, extendendo funes per distensionem corporis, celum aspiciendo ut recte dirigamur et insistamus bonis operationibus, quarum uirtute eri[93vb]gitur intentio in Deum tanquam uelum. Aspiciamus etiam in celum ut uia rectius dirigatur, apponamus etiam nostre naui necessaria que sunt ieiunium, elemosina, et oratio, que debent in nostra naui poni. Item precepta Dei et ecclesiastica mandata debemus intueri, que dirigunt uiam nostram seu nauem, et ideo *bona est oratio cum ieiunio et elemosina*. Hec enim sunt tria sine quibus nauis nostra non potest ad portum salutis peruenire, et ideo nullus bonus Christianus debet per unam diem sine hiis uiuere, quia cum dicitur ‘serui simus’ et nobis dederit multa bona que de eo et sub eo tenemus, ei debemus feodum, et quia nobis dedit corpus, pro corpore debemus feodum ieiunii de corpore nostro quantum ad bona corporis. Dedit etiam nobis animam cum suis uirtutibus, ideo debemus Deo feodum orationis eum laudando. Tertio dedit nobis bona exteriora et temporalia, pro quibus Deo debemus feodum elemosine in nomine Dei, exteriora bona proximis indigentibus erogando. Et tunc hoc faciendo de qualibet bailliuia Deo seruiemus et erimus feodarii fideles, et nisi hec tria impendamus, erimus mali serui et infideles puniendi. Hec ergo tria bona sunt tres feodi Deo debiti.

Primo in carne propria debet fieri ieiunium, substrahendo¹³⁵ uoluptatem mundanam. Sicut enim substrahitur auena equo ne precipitet dominum suum, ita cibus et [p. 25] potus carni ne dominum suum scilicet animam precipitet in dampnationem eternam est substrahendus. Sicut enim equus ex cibo nimis impinguatus rebellis est contra dominum suum, ita caro nimis impinguata rebellis est contra animam et ipsa que naturaliter est ancilla domine sue propter ciborum delicationem impinguata uult dominari ordine transuerso, et ideo sibi debet substrahi cibus ut per ieiunium maceretur. Unde cum in terra carnis seruntur semina cibalia, tunc germinat nobis spinas et tribulos, quia debitum seruicium anime naturaliter impendendum dare recusat et cogitationes malas et talia multa nociua impendit¹³⁶ [94ra] pro

¹³¹ qui fecit summam] *add. al. man. in rubr.*

¹³² uidemus enim *add. et exp.*

¹³³ mallum] *sic pro malum*

¹³⁴ mallum] *sic pro malum*

¹³⁵ substrahendo] *sic pro subtrahendo (et passim)*

¹³⁶ Eccli VII : Noli esse pusillanimis in animo tuo, exorare et facere elemosinam *add. in marg. inf.* (Eccli. 7, 9-10)

bono cibario sibi dato. Unde, usque in hodiernam diem, in agro carnis spine et tribuli intantum multiplicata sunt quod fere anima suffocata est, et ideo per ieiunii abstinentiam modo precipue est carnis presumptio uel elatio reprimenda. Ideo dicitur in Ps.: *Ego autem cum michi, scilicet motus carnis mee*¹³⁷, *molesti essent, induebar cilicio; humiliabam in ieiunio* etc. <Ps. 34, 13> Motus enim carnis tunc anime molesti sunt cum malas cogitationes ei inmittunt uel adducunt, que bonas cogitationes de Deo obnubilant, et per hoc animam a Deo auertunt. Ideo dicit Dominus in Iohele: *Conuertimini ad me in toto corde uestro in ieiunio et fletu, et scindite corda uestra* etc. <Joel 2, 12-13> Cultus contritionis, nomen confessionis fit scisio¹³⁸ cordis, et dicit *conuertimini in ieiunio*, quia auis saturata ad dominum suum redire non curat sed famelica cito redit ad uocantem; ita est caro impinguata: animam peruertit et ad Deum redire non permittit, sed per ieiunium domita et macerata libentius reuertitur et cogitat de diuinis. Et bene dicit *in ieiunio et fletu*: hec enim duo sunt ualde utilia ad hoc ut penitens Deo reconcilietur. Dum fletus qui est aqua ex corde proueniens extinguit ignis gehennalis ardorem et incendium, ieiunium autem abolet culpam uel uicium. Unde ieiunio tollitur culpa, fletu pena, et sic anima per hoc liberata statim conuertitur ad Deum. Et ideo caro bene domanda est per ieiunium et sub pedibus tenenda ne uoluntati anime contradicat, ut canis cum est pes super guttur tunc amplius hominem non molestat.

De ieiunio autem notandum est quod debet, ut sit bonum, quatuor conditionibus informari.

Primo debet esse sine uanitate, ut fiat recta intentione, propter Deum, non propter hominum laudem, unde Dominus in Matheo: *Cum ieiunatis, nolite fieri sicut ypocrite, tristes.* <Mt. 6, 16> Ypocrisis est ydropisis, quia sicut ydropicus quanto plus bibit tanto magis sitit, ita homo ypocrita et uanis quanto plus laudatur ab hominibus tanto magis operatur ut uideatur bonus. Et certe tales uani sunt, quia non deueniunt ad id ad quod deberent finaliter uenire, et tales se commendant et iactant de bono quod faciunt, sicut ille Phariseus in Euangelio qui dicebat: *Ieiuno bis in sabbato* etc. <Lc. 18, [p. 26] 12> Unde uolunt bonum in eis sciri ab omnibus, et assimilantur galline que ouum ponens se iactat et uult ab omnibus sciri ex quo patet ubi ponit, ita isti, ut patet. Unde Ysa.: *In die ieiunii, uoluntas uestra inuenitur, et reprehenditis debitores uestros.* <Is. 58, 3>

Secundo, ieiunium debet fieri cum mentis puritate, ut homo, sicut abiturum a cibo, ita absteat a peccato. Unde Ysidorus: “Qui male aget et a cibis abstinet, demones imitatur, quibus cibus abest sed nequitia nunquam deest”,¹³⁹ et hoc est contra illos qui per Quadragesimam ieiunabunt et non confitebuntur, sed uel peccabunt continue ut faciunt multi, uel in peccatis commissis remanebunt, et tunc in ultima ebdomada confitebuntur. Non est sic faciendum, sed primo debemus mentem per contritionem et confessionem purgare, et post ieiunare, ut Deo sit ieiunium magis acceptabile, et debet primo fieri opus bonum penitentiae et tunc concomitari ieiunium. Sic fecit Helyas: ieiunauit XL^a diebus, peruenit post ad montem Dei Orech¹⁴⁰, <cf. III Rg. 19, 8> ita nos, per bonum opus cum debita penitentia, in hoc ieiunio quadragesimali peruenire poterimus ad regnum Dei.

Tertio, ieiunium debet expleri sine uoracitate. Unde in Zach.: *Cum ieiunatis, numquid ieiunatis michi?* <Zach. 7, 5> Quasi dicat non, quia tales cum ieiunant nichil dant pauperibus, sed soli bona sua uorant, et ideo non thesaurizant Deo, et tale ieiunium est aridum. Unde ieiunium huiusmodi cum uoracitate est ieiunium canum, quia ciborum diuersas manieres uorando bene recompensant tempus quod elapsum ante prandium sibi perditum uidebatur. Tales similes sunt illi diuiti epuloni qui, sicut dicitur in Euangelio, erat *indutus purpura et*

¹³⁷ scilicet motus carnis mee] *add. interl.*

¹³⁸ scisio] *sic pro scissio*

¹³⁹ Isidorus Hispalensis, *Sententiae*, 2, 44, 8, in Isidorus Hispalensis, *Sententiae*, ed. P. Cazier (Turnhout: Brepols, 1998), CCSL 111, p. 191.

¹⁴⁰ Orech] *sic pro Oreb*

byssu, et epulabatur cotidie splendide, [94va] sed non compatiebatur Lazaro ad hostium clamanti, qui quot habebat ulcera tot habebat ora hyantia et ad diuitem clamantia, et cupiebat saturari de micis cadentibus de mensa eius, et canes missi ad sibi nocendum innuerunt eius ulcera lambentes. Unde magis compatiebantur canes quodam naturali instinctu et inclinatione suis ulceribus quam eius fami compateretur eorum dominus.

Quarto debet fieri ieiunium sine nimia parcitate. Aliqui enim cum ieiunauerunt cibis parcunt in tantum quod caro debilitata uix potest se sustinere. Unde Iob¹⁴¹: *Genua mea infirmata sunt a ieiunio et caro mea imutata*¹⁴² *propter oleum*. Unde aliqui nimis ieiunant et cum ieiunauerunt sumunt paucos cibos, ita quod multum debiles fiunt. Sed non oportet modo multum de hoc predicare, quia pauci sunt tales. Verum tamen est quod caro debet nutriri ut seruiat, domari ne superbiat, et si alterum deficiat malum est. Unde nutriri debet moderate, quia aliter aufertur corpori boni [p. 27] operis effectum, menti deuotionis affectum, Deo debitum seruicium, et proximo bonum exemplum.

Et sic debet ieiunium fieri bono modo, sed quia ager bene cultus et aratus non potest fructificare nisi ibi bonum semen inundatur, ideo, secundo, debet esse comes elemosina ieiunii que conseruat et impetrat gratiam Dei, et ut commendabilis reddatur debet quadruplici conditione similiter informari.

Primo ut fiat cum caritate. Unde Apostolus, I^a Cor.: *Si distribuero omnem substantiam meam in cibum pauperum, caritatem autem non habeam, nichil michi prodest*. <I Cor. 13, 3> Hec enim est uirtus caritas que est mater uirtutum et forma omnis boni. Hec est uirtus curans uulnera et cicatrices uulnerum. Unde Dominus in Luca: *Date elemosinas, et ecce, omnia munda sunt uobis*, <Lc. 11, 41> et ideo bene necessaria est caritas.

Secundo debet elemosina esse de proprietate, non de rapina uel furto uel usura. Unde in Thobia: *De substantia tua fac elemosinam*, <Tob. 4, 7> et Sapientia¹⁴³: *Honora Dominum de tua substantia* etc. <Pr. 3, 9> *Tua*, non aliena quod non faciunt aliqui. Unde uidemus multos prelatos, canonicos diuites de patrimonio Crucifixi, qui audiunt ad portam [94vb] domus sue pauperes cibo indigentes clamare, et tamen nichil uel parum uolunt erogare. Sciunt tamen uel scire debent quod bona ecclesiastica pauperum sunt et sunt solum eorum dispensatores, nisi quod ibi debent habere motum simplicem et uestitum, et ideo fatui sunt si retineant alienum, et fures debent dici uel raptores. Item sciunt quod in funere¹⁴⁴ oportebit dimittere thesaurum quem congregauerunt, et tamen nolunt illum dimittere et pauperibus erogare ut salutem habeant et a periculo possidendi liberentur, et eis contingit quod sicut fur inuentus probatur habens furtum in domo sua suspendi meretur, ita ipsi: quia thesaurum alienum habent in domo sua, in morte in inferni patibulo suspendentur, et de iure diuine ultionis. Unde multos canonicos et prelatos uidemus tam diuites et locupletatos, quod si uadas in cameram suam, tot uidebis uestes et pannes ad perticas quod putabis eum esse mercatorem, uideas in archa erunt cumuli pecunie ita quod merito putabis eum esse nummularium uel campsores. Et cum putrefiunt ibi diuitie et uestes, et raras uel nullas uolunt pauperibus reddere uel dispensare, sicut iure tenentur, certe hoc ualde dolorosum et detestabilem est. Non debent sic facere expectationes, sed uiuentes debent elemosinas pro Deo largiri, non per testamentum, quia eis mortuis frequenter uidemus exsecutores satis male facere partem suam, et ideo merito qui sic expectant malum habebunt in die nouissimo.

Tertio debet elemosina fieri cum intentionis puritate, ut sic fiat elemosina uisa necessitate, non expectando hominum laudem. Unde Dominus in Matheo: *Cum facit elemosinam nesciat sinistra quid faciat dextera, et Pater tuus qui uidet in abscondito* [p. 28]

¹⁴¹ Iob] *sic*, the quotation is actually from Psalms.

¹⁴² imutata] *sic pro* immutata

¹⁴³ Sapientia] *sic*, the quotation is actually from Proverbs.

¹⁴⁴ funere] *corrigamus ex* fineres

reddet eam tibi. <Mt. 6, 3> Et ideo debet fieri in occulto recta intentione, propter Dei amorem, non laudem humanam uel populi fauorem.

Quarto debet fieri elemosina sic ut sit indigens cui datur et cum paupertate. Unde in Thobia¹⁴⁵: *Conclude elemosinam [95ra] in sinu pauperis et orabit pro te.* <Eccli. 29, 15> Deus enim uoluit eos esse pauperes in mundo ut essent diuites in celo, et diuites in mundo possent salutem anime accipere eis diuitias distribuendo. Unde sicut buxus sustinet uineam fertilem, ita diuites pauperes in hoc mundo.

Tertio uidendum est de oratione, que negotium consummat si fiat ex corde deuoto, et ipsa similiter debet quatuor conditionibus informari.

Prima est cordis preparatio. Unde Sap.¹⁴⁶: *Ante orationem, prepara animam tuam, et noli esse sicut temptans Deum.* <Eccli. 18, 23> Talis sis ante orationem quam uis esse dum oras. Unde nos sumus tales in oratione, quales fuimus ante. Unde si aleis aut ludis uanis et tumultibus exterioribus uacem ante orationem, adhuc in oratione tumultus talis et cogitatio remanebit. Unde aliquando rident aliqui in oratione propter fantasmata que prius in anima habuerunt, que per portas sensuum sunt ingressa, et hec mentem bene plerumque disturbant. Ideo bona est illa oratio que in anime tranquillitate¹⁴⁷ et cordis seueritate fit, et ideo bene debet premiti cordis preparatio.

Secundo in oratione debet esse compunctio ut Deo acceptabilior fiat oratio. Unde in Thobia sibi dixit angelus: *Cum orabas cum lacrimis, ego optuli orationem tuam Deo.* <Tob. 12, 12> Et bene dicit *cum lacrimis*, in plurali numero, quia in oculis interioribus dicitur esse anime fluxus, lacrimarum scilicet: lacrima ex timore pene, ex Dei assensione et anime deformatione, et hec est triplex lacrima que necessaria est penitenti, et in hiis lacrimis Dominus loquitur ad cor et reuelat secreta sua. Unde in oratione melius quam alias secreta diuina reuelantur, quia anima tunc per orationem ex caritate calefit, et informatur ad receptionem diuine inspirationis, quia “actus actiuorum sunt in patienti disposito.”¹⁴⁸ Et notandum est quod cor hominis est aliquando super orationem ut cum simul cum orat de mundanis cogitat; aliquando est cum oratione quando orat et intelligit quod orat, ad uerborum sententiam intendens; aliquando autem est in oratione ut quando excedit et rapitur cor eius ad Deum aliquantula mora, [95rb] et hec est perfectissima oratio, et de ea dicitur quod orante Deum descendit *Spiritus sanctus in specie columbe*, etc.¹⁴⁹, <Lc. 3, 22> et in ea etiam est perfectissima Dei cognitio. Qui enim melius cognouerunt ueritatem quam apostoli, qui in huiusmodi oratione totum a sancto Spiritu receperunt?

[p. 29] Tertio in oratione debet esse compassio ut fiat pro omnibus. Bona enim est oratio quam facis pro te, melior est illa que fit a te pro proximo quia magis ex caritate procedit, que autem fit pro inimicis et aduersantibus optima est, quia maxime meritoria est et Dei imitatrix. Christus enim orauit pro crucifixentibus¹⁵⁰, <cf. Lc. 23, 34> Stephanus pro lapidantibus, <cf. Act. 7, 58-59> Paulus et Petrus pro crucifigentibus.¹⁵¹ De hoc Iacobus: *Orate pro inuicem ut saluemini.* <Jac. 5, 16>

Quarto requiritur continuatio. Unde Apostolus: *Gaudete semper, orate*¹⁵², *gratias*

¹⁴⁵ Thobia] *sic*, the quotation is actually from the Ecclesiasticus.

¹⁴⁶ Sap.] *sic*, the quotation is actually from the Ecclesiasticus.

¹⁴⁷ tranquillitate] *sic pro* tranquillitate

¹⁴⁸ Aristoteles, *De anima* II, 2 (414a 11-12), perhaps quoted from *Auctoritates Aristotelis*, 6, 55. See Hamesse, 1974: 179.

¹⁴⁹ et de ea dicitur ... *in specie columbe*, etc.] *om. ante corr.*

¹⁵⁰ crucifixentibus] *corrigamus*, crucifigenbus *sic*

¹⁵¹ Cf. Iacopo da Varazze, *Legenda aurea*, ed. G. P. Maggioni (Firenze – Milano: SISMEL – Biblioteca Ambrosiana, 2007), 636.

¹⁵² *add. interl.*

agite. <I Thes. 5, 16-18> Unde etsi absunt aliquando uerba, nunquam tamen absunt desideria, sed semper debemus corde orare etsi non ore. Sed mirandum est quare ita cito deficimus ab orando, uix possumus in oratione stare per unam horam. Non uidetur esse alia causa nisi quia sicut corpora grauia et frigida non possunt diu ascendere sed statim descendunt, ita uerba prolata ex corde frigido ponderosa sunt: nec diu in ascensu possunt permanere, sed cito retrahuntur ad terrena. Sed si oratio ex corde calido per caritatis impressionem procederet, non est dubium quod tunc ascenderet et non ita cito deficeret, et ideo studeamus habere caritatis feruorem ut possimus eleuari in contemplatione per orationem, et tandem ascendere ad gloriam eternam, quam etc.

Appendix D: Reportatio, 6 March 1283 (first Saturday of Lent)

Sources

Paris, BnF, lat. 14947, 95rb-97ra.

In sabbato primo quadragesime, a quodam fratre minore regente in theologia

Ecce nunc tempus acceptabile, ecce nunc dies Salutis. <II Cor. 6, 2> *Petite pluuiam a Domino in tempore serotino*, in Zach. X¹⁵³. <Zach. 10, 1>

Sicut semini exteriori ad hoc quod fructificet seminatum in agro materiali utilis et necessaria est celestis pluuiam, ita semini spirituali quod est uerbum Dei seminatum¹⁵⁴ in agro cordis auditorum, ad hoc quod fructificet utilis et necessaria est pluuiam spiritualis que est gratia Spiritus sancti, quam hortatur Zacharias propheta in uerbis propositis postulare a Domino dicens *petite pluuiam*, id est Spiritus sancti gratiam, *in tempore serotino*, id est in tempore seminandi uel iaculationis seminis uerbi Dei in cordibus auditorum. Et istud semen [95va] debet iaculari humiliter ut fructus eius colligatur [p. 30] habundanter. Sperandum enim est quod si iaculetur in cordibus auditorum profunde et humiliter, Deus fructum dabit liberaliter. Ideo dicit propheta in Deuteronomio: *Aperiet Dominus celum ut terre fructum tribuat in tempore suo.* <Dt. 28, 12> *Aperiet celum* inmittendo gratiam, *ut terre*, id est cordi terreni hominis audientis, *tribuat fructum* bone operationis *in tempore* predicationis uel seminis iaculationis, ideo etc.

Ecce nunc etc.: in secunda epistola ad Corinthios Apostolus, et modo frequenter in Ecclesia recitantur hec uerba, in quibus Apostolus, uolens nos induere ad assumptionem penitentiae salutaris, tria proponit que nos ad hoc merito adducere debent: temporis breuitatem cum dicit *ecce nunc* quia de tempore non habemus nisi nunc, quod cito deficit, et hoc ne differamus; secundo tangit temporis oportunitatem cum dicit *tempus acceptabile*, et hoc ut proficiamus; tertio subdit effectum penitentiae salutarem cum dicit *dies salutis*, et hoc ut perseueremus.

Notatur ergo quod uiator sapiens, habens multum facere et uiam longam pergere cum habet parum de tempore, non differt sed festinat ut uiam compleat et non dormit multum in mane. Ita est, nos omnes sumus uiatores, et longam uiam habemus facere quia de terra ad celum debemus pergere, et habemus ualde parum de tempore, et ideo nos oportet festinare et non multum differre, nec tota die de die in diem procrastinare, ne deficiat tempus nostrum. Unde Apostolus, I^a ad Cor.: *Tempus breue est, relicum¹⁵⁵ est, ut qui utuntur hoc mundo sunt tanquam non utentes*, <I Cor. 7, 29-31> et ideo Apostolus primo tangit temporis breuitatem ne differamus, dicens *ecce nunc*.

Secundo tangit temporis oportunitatem ut proficiamus. Paterfamilias enim habens multa facere, uidens tempus opportunum uiriliter et indilate ponit manum ad opus dum tempus habet congruum ad opus suum. Ita est de nobis: multa habemus facere in hoc mundo quia habemus nostra debita soluere et cum hoc regnum celorum acquirere, seu hereditatem perpetuam emere, et modo est tempus opportunum ad utrumque istorum adimplendum, et nescimus quamdiu durabit, et ideo debemus uiriliter manum ad opera apponere et sollicite et indilate operari. Sicut enim dicit Sapiens in Eccle. VIII¹⁵⁶: *Omni negotio [95vb] tempus est et oportunitas.* <Eccle. 8, 6> Modo autem est tempus opportunum, quia tempus misericordie Dei,

¹⁵³ X] *add. interl.*

¹⁵⁴ seminatum] *corrigamus*, seminato in ms.

¹⁵⁵ relicum] *sic pro reliquum*

¹⁵⁶ VIII] *add. al. man. interl.*

que modo tenet ceptrum, in quo tempore possumus et debita soluere et regnum acquirere propter abyssum misericordie diuine, que modo tenet regnum, que tanta est quod hauriri et euacuari non potest. Unde in Ps.: *Tu exurgens, Domine, misereberis Syon* <Ps. 101, 14>; interpretatur ‘specula’¹⁵⁷ id est peccatoris, penitentis, peccata considerantis contriti et confitentis, *quia tempus miserendi eius* scilicet est modo, quia est tempus iuernale temperatum dulcedine misericordie Dei. Unde non est expectandum tempus hyemis horrende, scilicet iudicii diuini uenturi, in quo oportebit nos Deo de omnibus reddere rationem, [p. 31] non solum de malis commissis sed et de bonis obmissis. Unde ipse per Daudid in Ps.: *Cum accepero tempus, ego iustitias iudicabo*, <Ps. 74, 3> *iustitias* scilicet quas obmissimus uel in quibus commisimus, quia sicut dicit Ysaïas: *Omnes iustitie nostre sunt quasi pannus menstruate*. <Is. 64, 6> In omnibus enim actionibus nostris est semper aliquid mali et imperfectionis, unde semper est ibi aliquid de pilo ursi,¹⁵⁸ quia uel non est intentio recta, uel non est affectio pura. Ideo autem timendum est, quia de omnibus iudicabit. Unde Iob: *Verebar omnia opera mea, sciens quod non parceret delinquenti*. <Job 9, 28>

Tertio tangit effectum penitentie salutarem ut perseueremus cum dicit: *Ecce dies salutis*. Salus enim per perseuerantiam potissime acquiritur, quia *qui perseuerauerit usque in finem hic saluus erit*, <Mt. 10, 22 uel Mt. 24, 13> et ad hoc multum iuuat spes salutis habende. Ideo dicit anima sancta in Ps.: *Domine Deus salutis mee, in die clamaui et nocte coram te*. <Ps. 87, 2> *Domine* cui debetur timor, unde ipse dicit *Si ego Dominus, ubi est timor meus?* <Mal. 1, 6> *Deus* cui debetur honor, quia soli Deo honor et gloria in secula seculorum. *Salutis mee* scilicet actor, *in die et nocte* id est tempore prosperitatis et aduersitatis *clamaui* coram te pro bonis celestibus uel diuinis. Sic ergo dicit *ecce nunc tempus* etc.

Notandum autem est quod tempus istud ueris, quod modo est, acceptabile est quantum ad tria¹⁵⁹ specialiter: primo est acceptabile egrotis uel infirmis ad medendum; secundo agricolis ad serendum; tertio nauigantibus ad mare transfretandum, et eodem modo loquendo spiritualiter istud tempus [96ra] quadragesime acceptabile est quantum ad hec tria.

Primo est acceptabile infirmis ad medendum infirmitatem culpe. Unde ibi *ecce nunc* etc. Glosa: “tempus est in quo salubris¹⁶⁰ medicina morbis mortalibus¹⁶¹ infunditur,¹⁶² et hec medicina est penitentia, et ideo assumenda est modo precipue, et patet in simili: si aliquis haberet humores distemperatos aut morbum grauem et inuenisset bonum et expertum medicum qui eum de facili posset curare et uideret tempus acceptabilem et ad hoc oportunitum, si expectaret amplius, fatuissimus deberet merito iudicari. Ita est de peccatoribus: habent humores distemperatos et morbum, et Deus tanquam medicus expertus et optimus eos uult sanare per medicinam penitentie si uelint sumere medicinam, et est tempus congruissimum, ideo considerare debent bene ista ut laborent ad hoc quod sanentur. Unde uerum est quod anima nostra per malos motus distemperatur, per delectationem infirmatur, per consensum moritur, per actum exteriorem ad foueam ducitur, per consuetudinem peccandi in terram ponitur, [p. 32] per desperationem autem de Dei misericordia lapis supra sepulchrum ponitur. Et certe credo quod hodie multi sunt non solum habentes humores distemperatos, sed infirmi et forte sepulti iam et mortui, quod peius est, unde possunt dicere illud, Ierem. VIII¹⁶³: *Peccauius Domino, expectauimus pacem, et non erat bonum tempus*

¹⁵⁷ Thiel, 1973: 423.

¹⁵⁸ From the French saying “il y a du poil de l'ours” (literally “there is some bear hair”), meaning that there is something false or treacherous going on. On this locution, see Jeanroy, 1947. See also Héлары, 2010.

¹⁵⁹ uel quatuor *add interl.*

¹⁶⁰ salubris] *post corr. ex. salutaris*

¹⁶¹ mortalibus] *add. interl.*

¹⁶² *Glossa ordinaria*, II Cor. 6, 2

¹⁶³ VIII] *add. interl.*

medele et certe formido. <Jr. 8, 14-15> *Peccauimus* legem Dei contempnendo, quia sicut dicitur in Glosa prima canonica Iohannis, non amat regem qui contempnit eius legem,¹⁶⁴ et ideo similiter qui Dei precepta non seruat contra eum peccat. Unde homo, tergum Deo uertendo et ad sterquilinum per peccatum se conuertendo, dimittit lumen spiritualis gratie, et super se prouocat offensas magestatis¹⁶⁵ diuine et incurrit penam dampnationis eterne. Anima enim humana est sicut speculum quodam spirituale; in speculo autem materiali uidemus quod speculum conuersum ad solem recipit ab eo lumen, auersum autem a sole obfuscatur et amittit lumen; et eodem modo, anima que est speculum spirituale ad solem iustitie conuersa per [96rb] cognitionem et amorem ab eo recipit lumen gratie, et sic Dei similitudo in anima exprimitur. A Deo autem auersa et ad hec terrena inferiora conuersa, illam similitudinem Dei et lumen gratie amittit et dispositionem contrariam recipit, et ista amissio a Deo et conuersio ad terrena est peccatum mortale. Peccatum enim mortale non est aliud quam spreto bono incommutabili bono commutabili adherere,¹⁶⁶ sicut ergo dicit *peccauimus Domino, expectauimus pacem.* Certe multi hanc pacem expectant qui non habent. Amittitur autem hec pax diuine gratie quando homo amittit pacem conscientie et Dei amorem per peccatum mortale. Et hoc patet quia membrum aliquod non habet pacem aut sanitatem quando est extra locum suum naturalem, ita enim ibi locus proprius et naturalis anime est Deus ipse. Ideo Augustinus: “Domine, inquietum est cor meum donec ueniat ad te”,¹⁶⁷ et ideo cum anima non est in Deo per gratiam propter commissionem peccati mortalis, tunc habere non potest pacem. Unde: *Quis resistit Deo et pacem habuit?* <Job 9, 4> Et Iob: *Quare posuisti me contrarium tibi,* etc. <Job 7, 20> Homo enim quam cito peccat mortaliter, contra Deum habet guerram, *et non erat bonum,* scilicet expectare diu pacem, *tempus medele.* Medela est sacramentum penitentiae, et de hoc Crisostomus: “Penitentia cor emundat, sensus illuminat, animas sanctificat et ad Christi susceptionem preparat”.¹⁶⁸ Hec ergo est medela in hoc tempore accipienda, scilicet penitentia. [p. 33] Unde modo est *tempus medele, et ecce formido.* Peccatores enim sunt sicut infirmi, et habent tempus oportunitatis cum hanc medicinam accipere formidant, quia eis uidetur esse amara, et sunt quatuor que ab assumptione huius medicine que est penitentia animam retrahunt specialiter, scilicet timor satisfactionis, pudor confessionis, amor delectationis, spes uite longioris, et hii sunt quatuor aduocati contra nos pro dyabolo allegantes qui multos impediunt ne penitentiam incipiant facere uel acceptent.

Primo timor satisfactionis, quia peccatorum enormitatem et quantitatem considerantes timent ne honus¹⁶⁹ graue satisfactionis eis imponatur, sed dicitur in Iob VI¹⁷⁰: *Qui timent pruinam, irruet super eos nix.* <Job 6, 16> *Pruinam,* id est penam temporalem satisficientem, *nix,* id est pena infernalis eternaliter puniens. Et uere non debet homo timere modo aggredi penitentiam, quia si aliquis deberet C libras et modo posset quitari pro unius solius denarii solutione, stultus diceretur nisi solueret [96va] statim illum denarium. Ita est de nobis: Deo multa debemus pro peccatis nostris, unde penam magnam mirabiliter incurrimus¹⁷¹ pro eis, et possumus pro solutione parue pene temporalis ab ea liberari que leuior est sine comparatione, et ideo non est timendum.

Secundo, retrahit nos pudor confessionis. Multi enim tardant penitentiam aggredi quia

¹⁶⁴ Cf. *Glossa ordinaria*, I Jn. 4, 21

¹⁶⁵ magestatis] *sic in ms*

¹⁶⁶ Augustinus, *De libero arbitrio*, II, XX (53, 199), in Augustinus, *Contra academicos. De beata vita. De ordine. De magistro. De libero arbitrio*, ed. W. M. Green (Turnhout: Brepols, 1970), CCSL 29, p. 272.

¹⁶⁷ Augustinus, *Confessionum libri tredecim*, I, 1, in Augustinus, *Confessionum libri XIII*, ed. L. Verheijen (Turnhout: Brepols, 1981), CCSL 27, p. 1.

¹⁶⁸ Johannes Chrysostomus (Pseudo), *Opus imperfectum in Matthaem*, III, in *Omnia Opera Diui Ioannis Chrysostomi...*, vol. VII, f. 15r.

¹⁶⁹ honus] *sic pro onus*

¹⁷⁰ VI] *add. interl.*

¹⁷¹ incurrimus] *uncertain reading*

non audent propter pudorem sua peccata reuelare, ne confusionem habeant, sed non est propter hoc dimittendum, unde Sapiens: *Pro anima tua ne confundaris dicere uerum; est enim confusio adducens gratiam et gloriam*, <Eccli. 4, 24-25> et de hoc bene dicitur: “Insania nimia hominum! Pudet abluui, et non pudet inquinari, pudet sordes abstergere et non pudet sordes contrahere: abstergitur caliga, et contempnitur anima”.¹⁷²

Tertio, amor delectationis que est in peccato retrahit ipsum peccatorem ne hanc medicinam assumat. Ipse enim delectari uult in peccato, et ideo differt et expectat penitere. Unde Augustinus in libro Confessionum, se reprehendens et ad Dominum loquens, dicit: “Differebam de die in diem uiuere in te et non¹⁷³ differebam in memet ipso mori”.¹⁷⁴

Quarto, retrahit a penitentia spes uite longioris. Tales enim cogitant et promittunt sibi tempus magnum et se facere satis de penitentia ut saluentur, et non aduertunt quod dictum est diuiti epuloni similiter sibi longe uite spacium promittenti: *Stulte, hac nocte repentent animam tuam a te*. <Lc. 12, 20> Et certe fatuum est propter hoc expectare, ut patet in simili: si rex preciperet alicui homini quod caput faceret ei scindi nisi ad eum ueniret antequam uentus mutaretur, non differret sed statim ad eum ueniret, quia [p. 34] uentus ualde cito mutatur, et si tardaret insanus reputaretur. Ita uere est de nobis: Deus precipit ut ad eum ueniamus, sub pena amissionis anime, que est caput nostrum, antequam uentus mutatur, scilicet uita nostra. Unde Iob: *Memento mei Domine, quia uentus est uita mea*, <Job 7, 7> et ideo non est expectandum propter hoc. Unde uir sapiens propter amaritudinem non expectat sumere medicinam si sit utilis ad sanandum infirmitatem qua laborat. Unde potio amara aliquando sumitur propter habitum sanitatis. Ita est ibi. Unde Sapiens in Ecclesiastico: *Altissimus de terra creauit medicinam* [96vb] *et uir prudens non abhorrebit eam*. <Eccli. 38, 4> *Medicinam*, id est penitentiam, et uere Deus *de terra*, id est corde terreno, creat hanc medicinam que est penitentia. Unde sicut tiryarcha¹⁷⁵ fit de ueneno serpentis et curat de ueneno uel remouet uenenum, ita Deus de eo de quo processit morbus facit medicinam, scilicet de corde, ut cor quod per delectationem in uitio peccauit per contritionem et dolorem in confessione sanitatem causet. Et uiri sapientes faciunt sicut fecerunt filii Israel, de quibus dicitur quod filii Israel *conuenerunt in Maphath*¹⁷⁶, *hauserunt aquam effuderuntque in conspectu Domini et ieiunauerunt in die illa*. <I Rg. 7, 6> Peccatores sunt *filiis Israel*, quia fidem adhuc habent quia non amiserunt si peniteant *in Masfath*, id est contemplatione,¹⁷⁷ considerando peccata que fecerunt, scilicet tempus inaniter expensum, bonum obmissum, malum commissum, ex qua consideratione peccatorum debet peccator in corde suo gemendo et dolendo *haurire aquam* scilicet contritionis uel confessionis ut dicere possunt illud, Ps.: *Recogitabo tibi omnes annos meos in amaritudine anime mee*. <Is. 28, 17> *Recogitabo* id est iterum et iterum rursusque cogitabo, non semel, sicut multi faciunt: transeunt sicut gallus super prunas, et hanc aquam conceptam in corde *effundunt in conspectu Domini* in confessione *et tunc ieiunant in die illa* per penitentie aggressum. Unde cum anima cogitat et recogitat presentis uite breuitatem, mortis necessitatem, iudicii seueritatem, tunc in corde concipit penitentiam aggredi, et tunc incipit illucescere dies salutis, et est mane huius diei, quod inquam mane est obscurum, frigidum et pluuiosum. Sic ergo hoc est tempus acceptabile infirmis ad medendum.

Secundo est acceptabile proficientibus ad bene operandum et fructus iustitie seminandum, quia secundum Apostolum: *Qui seminat in benedictionibus, de benedictionibus et metet*, <II Cor. 9, 6> et ideo modo est tempus seminandi, postea autem erit tempus

¹⁷² cf. Bernard de Clairvaux, *Epistula* 185, 2, in *Sancti Bernardi Opera* (Rome: Editiones Cistercienses, 1957-1977), 8:6, 10/11.

¹⁷³ non] *add. interl.*

¹⁷⁴ Augustin, *Confessionum libri tredecim*, VI, 11 (20), p. 87.

¹⁷⁵ tiryarcha] *sic pro thyriaca; tacha ante corr.*

¹⁷⁶ Maphath] *sic in ms.*

¹⁷⁷ Thiel, 1973: 333.

merendi, et ideo bonum est modo seminare bonum opus. De hoc Apostolus: *Dum tempus habemus, operemur bonum ad omnes*. <Gal. 6, 10> Modo enim habemus tempus serendi, sed postea, post iudicium, erit tempus quiescendi. De hoc tempore in Ps.: *Tempus benefaciendi, Domine*, etc. <Ps. 118, 126> Et uere bene debemus modo seminare bonas operationes, quia consideramus: in plantis non est [97ra] modo aliqua planta que non incipiat germinare et uirorem producere uel aliter iudicaretur mortua; ita nos debemus modo seminare bonam operationem tanquam semen et germen, et [p. 35] debemus conari producere uirorem honeste conuersationis, quia uiridis color confortat uisum, ita honesta¹⁷⁸ conuersatio iuuat proximum per exemplum, uel aliter uideremur esse mortui. Ideo dictum est in Gen.: *Producat terra uirorem suum*, <cf. Gn. 1, 24> id est uir terrenus honestam conuersationem. Sic ergo modo est tempus bene operandi, et ideo modo exercitare nos debemus in ieiuniis, uigiliis, abstinentiis, orationibus et huiusmodi, et tunc cum anima sancta producit bonam operationem ut agricola semen, tunc dies Salutis inuenit ad meridiem, quia tunc est lucens, feruens et estuans per caritatem, unde in Ecclesiastico: *Iustorum semita quasi lux splendens crescit usque in extremum diem*. <Pr. 4, 18>

Tertio istud tempus est acceptabile perfectis et peruenientibus ad applicandum ad portum salutis et glorie. Quando enim peregrini cruce signati mare transfretantes diu fuerunt in mari, fastidientes dicunt ‘laboremus ut ueniamus et applicemur ad portum’, et hoc multum desiderant. Ita nos omnes sumus peregrini et habemus facere longam peregrinationem de terra ad celum, unde secundum Apostolum: *Non habemus hic manentem ciuitatem, sed futuram inquirimus*, <Heb. 13, 14> et item Apostolus: *Obsecro uos tanquam aduenas et peregrinos* etc. <I Ptr. 2, 11> Adhuc sumus cruce signati, quia secundum Apostolum *qui Christi sunt carnem suam crucifixerunt in uitiis et concupiscentiis*, <Gal. 5, 24> et ideo laborare debemus ut, per bona opera mundum transeuntes, ueniamus ad portum salutis scilicet contemplationem diuinorum cum Deo, ut dicamus quod dixit angelus Thobie: *Tempus est ut reuertar ad eum qui me misit*, <Tob. 12, 20> et tunc istis factus est dies salutis in uespere et occumbit sol, quia tunc anima sancta accedit ad quiescendum in cubili contemplationis cum Deo in gloria, ideo dicit Apostolus: *Ecce nunc tempus acceptabile, ecce nunc dies salutis* ad quod etc.

note: de quarto in precedenti folio

f. 95v, margin:

Eccles. III°: *Omnia tempus habent*, <Eccle. 3, 1> ‘toutes choses ont lor saison’,¹⁷⁹ ideo sapientes attribuunt cuilibet rei ‘lor saison’, ita nos etc.

Quarto, mercatoribus¹⁸⁰ ad negociandum. Eccle. III°: *Omni negotio tempus et oportunitas*. <Eccle. 8, 6> Modo enim sedent nudine ut ematur regnum celorum et currit moneta qua ipsum emitur, scilicet ieiunia, uigilie, orationes etc. Et beatus qui hanc monetam poterit ostendere quando petetur ab eo: *Ostende michi numisma census*. <Mt. 22, 19> Moneta penitentie cadet in morte, licet habundet in inferno cum nichil ualet ibi. Item in purgatorio parum respectu huius quod modo ualet, ideo acquiescamus diuino precepto in Luc. XIX¹⁸¹: *Negotiamini dum uenio*. <Lc. 19, 13>

¹⁷⁸ honesta] *post corr. interl. in ms.*

¹⁷⁹ Vernacular proverb, cf. Morawski, 1925: n. 2395.

¹⁸⁰ mercatoribus] *add. interl.*

¹⁸¹ XIX] *add. interl.*